

მამუკა ცუხიშვილი

ოდრხეს ციხე და კვლევისა

ჯერ კიდევ ლეონტი მროველმა მოგვაწოდა ცნობები ოდრხეს წარსულის შესახებ, რომელიც დღემდე ცოცხლობს ისტორიულ მემსიერებაში. მცხეთოსს ჰყოლია სამი ვაჟი, რომელთა სახელებია „უფლოს, ოდრხოს და ჯავახოს“, შუათანას, ანუ ოდრხოს მამისგან ებოდა „ტასისკარიდან სპერამდე, ქვეყანა კლდოვანი“, სადაც აღაშენა ორი ციხე „ოდრხე და თუხარისი“...

ამ დროიდან ოდრხემ ისტორიის ფურცლებზე ღირსეული ადგილი დაიმკვიდრა. იგი შემდგომ საუკუნეებშიც არაერთხელ გამხდარა ჟამთააღმწერელთა თუ მტერთა ინტერესების ობიექტი. ფარნავაზის მეფობის დროს ალექსანდრე მაკედონელმა „დაიპყრა ყოველი ქვეყანა, და აღმოვიდა ქუეყანასა ქართლისასა. და პოვნა ციხე-ქალაქნი ესე ძლიერნი შუა-ქართლ: წუნდა, ხერთვისი მტკუარისა, ოდრხე მოკიდებული კლდესა ღადოსასა“¹, მტრის შემოსევის შემდეგ დანგრეული ციხე-ქალაქები ქართველთა ბრძოლისა და ღვაწლის შედეგად კვლავ აღდგა. ოდრხეში კვლავ განახლდა სიცოცხლე და ფარნავაზმა, რომელიც „უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისთაგან“, განაწესა რვა ერისთავი „ყოველსა ქართლსა და ეგურსა(ეგრისი) ზედა“ და მათ შორის მეექვსე „გაგზავნა ოდრხის ერისთავად, და მისცა ტასისკარიტგან ვიდრე არსიანიტამდის, ნოსტის თავითგან ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა“.

წმიდა მეფემ, ვახტანგ გორგასალმა ერთ-ერთ მთავრად დაადგინა „ბოვრიტიან, ერისთავი ოდრხესი“, ხოლო წლების შემდეგ ეს მძლავრი ციხე-ქალაქი მეფის ოჯახის ზამთრის რეზიდენციად იქცა. „და დაჯდა საყდარსა მისსა ძე მისი დაჩი. ხოლო ცოლი და ორნი

¹ ქართლის ცხოვრება, ლეონტი მროველი, ცხ. ქართველთა მეფეთა, თბ., 1955, გვ. 17.

ძენი ვახტანგისნი წარიყვანეს სამთა მათ ერისთავთა, და დაიპყრეს დასავლეთ ქართლისა, რომელი მისცა ვახტანგ. და დასხდეს წუნდას ქალაქსა ზაფხულის, და ზამთრის იყვნიან ოძრხეს“.²

წმიდა მთავართა დავით და კონსტანტინე მხედრეთა ღვაწლის აღწერისას კიდევ ერთხელ ცოცხლდება ჩვენს მესხიერებაში დიდებული ქალაქი ოძრხე. საქართველოში შემოსული მახორბელი მტერი მურვან ყრუ „მოვიდა სამცხეს და დაიბანაკა არეთა ოძრხისათა. რამეთუ იყო მაშინ ქალაქი იგი სახელოვანი, ძველ ნაქმართა მისთათვის“. ხოლო რამდენიმე დღის შემდეგ ზეკარის უღელტეხილით იმერეთს გადავიდა. „ე. ი. VIII საუკუნის 30-იან წლებში ოძრხე, ანტიკური ქალაქი კვლავ სახელოვანია, მაგრამ სახელოვანი არა აწინდელი საქმეების გამო, არამედ ტრადიციითა და წარსულით“.³

ქართლში არეულობისა და მეფე-მთავართა ქიშპობის დროს, დავით კურაპალატის წინააღმდეგ ამხედრებულმა გუარამ მამფალის ძემ ნასრამ „შეიპყრნა სამნი ციხენი სამცხეს: ოძრხე, ჯუარის-ციხე და ლომსიანთა, გუარამისივე აღშენებული“.

ბიზანტიის კეისრის მოთხოვნით, 1054 წელს ლიპარიტ IV გახდა სამხრეთ საქართველოს მთავარი, რომელსაც აუშხედრდა მესხი დიდებული სულა კალმახის ერისთავი, სწორედ ამ დაპირისპირების აღსაკვეთად მეფე ბაგრატმა სულას უბოძა „ციხისჯვარი და ოძრხე ბოდო-კლდითა და სხუაცა მრავალნი“.

IX საუკუნის დამდეგს ოძრახეს ციხე კვლავ აუგია გუარამ მამფალს. მის ჩრდილოეთით მდებარეობდა „იწრონი რკინის ხევისანი“ – ერთადერთი პირდაპირი გზა დასავლეთ საქართველოდან სამცხეში მისასვლელი.

როგორც ჩანს, თავისი სტრატეგიული მნიშვნელობა ოძრხეს გამაგრებულ ციხე-ქალაქს თამარის ეპოქაშიც შეუნარჩუნებია. როცა რუმის გათავხედებული სულთანის რუქნადინის დასასჯელად მეფემ დავით სოსლანის წინამძღოლობით ლაშქარი წარგზავნა, მემპტიანის ცნობით, „თვით მოვიდა ოძრხესა კათალიკოზით ფეოდოსით“, ეპისკოპოსებითა და წინამძღვრებით, და ჰყოფდნენ მარადის ლოცვასა, მღვიძარებასა და ვედრებასა ღმრთისასა“.

დიდ ციხე-ქალაქში, რომელიც მთელი ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის განმტკიცებაში მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა, ტაძარი ნამდვილად იარსებებდა. მით უმეტეს ეს ითქმის ოძრხეზე, რომელიც

² ქართლის ცხოვრება, ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ტ. 1. გვ. 205.

³ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. II, თბ. 1970, გვ. 61.

⁴ თეოდოსი II საქართველოს ეკლესიას 1188-1205 წლებში ედგა სათავეში.

არ იყო ჩვეულებრივი და რიგითი ციხე-ქალაქი. „მესხეთ-ჯავახეთის გასამხედროება ხელს უწყობდა აქაური ფეოდალების გაძლიერებას. თამარის ეპოქაში მათ შორის ცნობილი იყვნენ: თორელი, ფანასკერტელი, კალმახელი, თმოგველი, ჯაყელი, თუხარელი, ახალციხელი და სხვ. რომლებიც მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამ დროისათვის ოძრხე „ისეთ პირველხარისხოვანი ციხე-სიმაგრეთა შორის იხსენიება, როგორებიც იყვნენ: თმოგვის, თორის, არტანუჯის ციხეები და სხვ.“⁵

„ქვაბლიანის ხეობა მდინარე ძინძეს, ღაღვისწყლის და საკუთრივ ქვაბლიანისწყლის სათავეებთან იწყება და ფოცხოვის შესართავთან მთავრდება. ამ ხეობის აუზი 893 კვ. მ. შეადგენს და თავის მხრივ სამ მიკროხეობას შეიცავს. ესენია ოცხეს (იგივე აბასთუმნისწყლის), ღაღვისა და ძინძეს ხეობები, საიდანაც დასახლებული ამ დროისათვის არის ოცხესა და ღაღვის ხეობის სოფლები. ოცხეს ხეობაშია სოფლები აბასთუმანი, ვარხანი, ხარჯამი და სხვ., ასევე მთის ქიმზე აღმართული IX-XII საუკუნეების ციხე („თამარის ციხედ“ წოდებული) **თავისი ნაეკლესიარით**“.⁶

ჩვენ ვიცით, რომ ოძრხე და ოცხე ერთი და იმავე ისტორიული პროვინციის სახელწოდებაა, თუმცა იგივე ავტორი აბასთუმან-ვარხანის თემის ტერიტორიაზე ასახელებს როგორც ოძრხეს, ასევე ოცხესაც: „ვარხნის თემში შედის: 164. ოძრხის ციხე-კოშკი, 165. კურცხანის ნაეკლესიევი, 166. ოცხის ეკლესია, 167. ოცხის ახალი ზარზმის ეკლესია.“ ოძრხის ციხე-კოშკი უდავოდ თამარის ციხეა.

„თამარის ციხე დგას კურცხანასა და აბასთუმნის ხეობებს შუა მდებარე გორაკზე. იგი ქვითკირის შენობაა ზომით 50 X 10, 8 მ. დაახლოებით აღმოსავლეთ ნაწილის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში არის პირამიდული შენობა, შიგნით სუფთა ცემენტისებური დუღაბით გალესილი; მის ზევით აქვს მრგვალი ხერელი; იგი ხორბლის შესანახი უნდა იყოს; ახლა მას აღმოსავლეთით აქვს კარი. კედლის სისქე ჩრდილოეთით 1,5 მ, სამხრეთით და სხვაგან 1,3 მეტრია. ნაგები ქვითკირისგან. ციხის დასავლეთ ნაწილში შენახულია თაღის ნაწილი, შიგნით არის სხვადასხვა შენობები, **მათ შორის პატარა საყდარი, საფარაუდოდ აგებული მოგვიანო საუკუნეებში**, ასევე არის გვირაბიც; ჩრდილო ნაწილი დანგრეულია. გზა შეუდის ჩრდილოეთის მხრიდან, კარიც ჩრდილოეთის მხრისა აქვს“.⁷

⁵ ს. მაკალათია, მესხეთ-ჯავახეთი, თბ., 1938, გვ. 33.

⁶ იქვე.

⁷ გ. ბოჭორიძე, მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში, თბ., 1992, გვ. 122.

„შუა საუკუნეთა ქალაქ ოდრხისგან, ძველ ციხეთა ნანგრევების გარდა, დღემდის აღარაფერს მოუღწევია“, — დანაწევრებით წერს ქართული ხელოვნების მკვლევარი, აკადემიკოსი ვახტანგ ბერიძე.

გულდასმით გავეცანით მეცნიერის სიცოცხლეში რამდენიმეჯერ გამოცემულ სამეცნიერო მონოგრაფიას სამცხე-ჯავახეთთან დაკავშირებით და ყველგან ეს წინადადება მეორდება „.... ერთი ციხე ვარხანთანაა, მეორე აბასთუმანში, მდინარე აბასთუმნისწყლის მარჯვენა ნაპირას, ტყიან მთაზე — ე. წ. „თამარის ციხე“. მეცნიერი იქვე შენიშნავს შემდეგს: „საგანგებო არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, უეჭველია, თვით ძველი ქალაქის ნაკვალევსაც აღმოაჩენდა, მაგრამ იგი ჯერ არ ჩატარებულა“.⁸

ბასიანთან ომის დროს, როდესაც თამარი კათალიკოსსა და მცირე ამაღასთან ერთად ოდრხეს ციხეში ლოცულობდა, ეკლოგი სალოსი „წინაშე იყო თამარისა მწირველი“, რა თქმა უნდა, ციხე-ქალაქში მდგარ ტაძარში. ოდრხის ციხე-სიმაგრეში ტაძრის არსებობას ამოწმებს ვ. ბერიძე. იგი ოდრხეს იმ ბუნებრივ, მიუვალ ადგილს გაშენებულ ქალაქთა შორის ასახელებს, რომლებიც მხარეების ადმინისტრაციულ ცენტრებს წარმოადგენდნენ და რომლებშიც ქრისტიანული სალოცავებიც იდგა. „ასეთი ციხე-ქალაქებია: ოდრხე, წუნდა, სამშვილდე“.⁹

ყველა მკვლევარი ერთმნიშვნელოვნად აღნიშნავს, რომ „ფეოდალურ ქვეყანაში მთავარი სიმაგრე ციხე-ქალაქია, რადგან მხოლოდ ქალაქი, ციხის გარეშე, თავის ფუნქციას ვერ შეასრულებდა“, რის გამოც „ქვეყნის მესვეურნი ციხისათვის სტრატეგიულად გამართლებულ ადგილს არჩევდნენ. ასეთი ციხე შემოჭრილ მტერს გზას ადვილად გადაუკეტავდა. ციხის აგებისას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ბუნებრივი სიმაგრის შერჩევას. ასეთ შემთხვევაში ყოველ ციხეს ძალა უორკეცდებოდა“.

შუასაუკუნეების ციხე-ქალაქის აუცილებელი შემადგენელი ნაგებობა იყო, აგრეთვე, ტაძარი, რომელიც ხელს უწყობდა ციხეში გამაგრებულთა სულიერსა და ზნეობრივ სიმაღლეს, მრწამსს, ღმერთთან სიახლოვეს.

პროფესორმა ლევან ჭილაშვილმა აღწერა ოდრხეს, თამარ მეფის ციხის დეტალები: „ოდრხეს ციხის სიგრძეა 40-50 მეტრი (ჩვენი გაზომვით არის 53 მეტრი - მ. ც.), მას აქვს ორი ძირითადი

⁸ ვ. ბერიძე, სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები, თბ., 1970, გვ. 79.

⁹ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. I, თბ. 1968, გვ. 125.

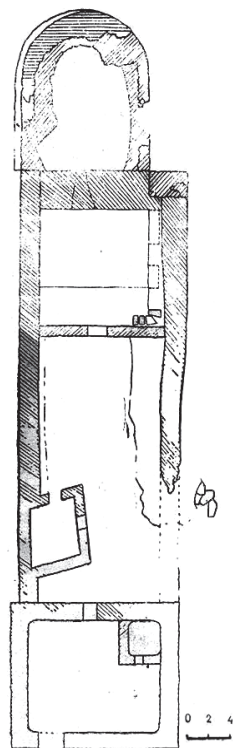
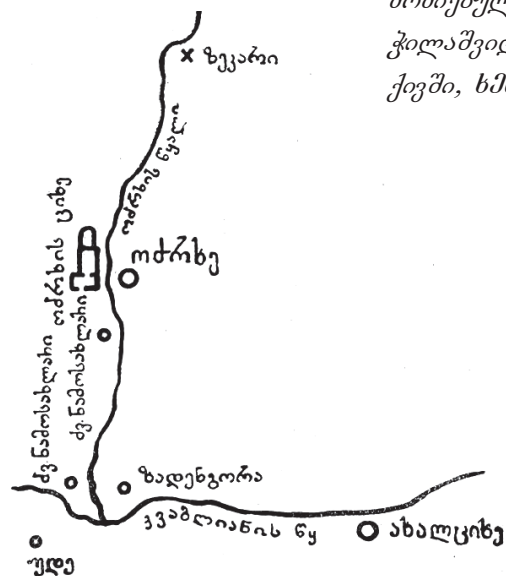
კოშკი სამხრეთით და ჩრდილოეთით. კოშკები მრავალსართულიანი ჩანს. კედლები ნაგებია მკვიდრად, ნაგლეჯი ქვით კირის სხნარზე (ქვითკირი). ჩრდილოეთის კოშკის დიდი ნაწილი ჩანგრეულია. მის პირველ სართულზე პატარა ოთახია შემორჩენილი, რომლის კედლებიც ზევით და ზევით ვიწროვდება და მთავრდება წრიული გვირგვინით, დანგრეულია სამხრეთის კოშკიც. ციხის სიგანე, როგორც ვთქვით, ემთხვევა ქედისას. იგი დაახლოებით 15 მ. იქნება (ჩვენი აზომვით მაქსიმუმ 11 მეტრია – მ.ც.). შემორჩენილი სათავსოებისა და კედლების მიხედვით სავარაუდოა, რომ ციხის ერთ ნაწილში იდგა ტაძარი, რომელსაც შესასვლელი აქვს დასავლეთ და ჩრდილოეთ მხარეს, ხოლო აღმოსავლეთით აქვს პატარა სარკმელი, აგებულია თლილი ქვის ფილებით, რომელიც განირჩევა მთლიანად სხვა კედლების ქვების წყობისაგან.¹⁰ (იხ. სურათი: ოძრხეს ციხის გეგმა).

უშუალოდ ციხის ტერიტორიის ფართობი დიდი არ არის, მაგრამ ციხე-ქალაქი უდავოდ იქნებოდა გაშენებული მთის მიმდებარედ ორივე მხარეს, როგორც კურცხევის (იგივე კურცხანა), ისე ოცხეს

¹⁰ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, ტ. I, თბ. 1968, გვ. 33.

ციხის ნაზახი და ადგილის გეგმა შესრულებულია პროფ. ლ. ჭილაშვილის მიერ 1970 წელს (მასალა

მოძიებულია ლ. ჭილაშვილის არქივში, ხმს).

ხეობებში. „აქ რამდენიმე ადგილზე (მთის ფერდობებზე და მათ მიმდებარედ – მ.ც.) შესამჩნევია თლილი ქვის ნატეხები, გამოყენებული მეორადი დანიშნულებით. ნაქალაქარის დიდი ნაწილი, ვფიქრობთ, განადგურებულია მიწის სამუშაოების დროს. სამწუხაროდ, უყურადღებობის გამო არქეოლოგიური ნივთები, რომლებიც აქ ამოდიოდა, დაიკარგა“.¹¹

„ნგრევა-აოხრებამ საუკუნეთა მანძილზე მრავალი ქალაქი ადგა მიწის პირიდან, რომელთაგან ზოგის ნანგრევები შემოგვრჩა, ზოგის კი, მხოლოდ სახელი მატთანეთა ფურცლებზე. აღარაა ისეთი დიდებული ქალაქები, როგორიცაა მცხეთა, წუნდა, ხერთვისი, ოძრხე „მოკიდებული კლდესა ღაღოსა“, კასპი.“¹²

საჭიროა უფრო ზუსტი აღრიცხვა და აღწერა რეგიონში შემორჩენილი მრავალი საფორტიფიკაციო ნაგებობისა, „რომელიც ერთიან თავდაცვით სისტემას ქმნიდა. აღსანიშნავია ახალციხის, აწყურის, სლესის, ხერთვისის, ზანავის, ოქროსციხის, ასპინძის, ოთას, თმოგვის, ერემჭალის, წრიოხის, შორეთის და სხვა ციხეები და სიმაგრეები, როლებიც საუკუნეების მანძილზე შენდებოდა“.¹³ ზემოთქმულიდან გამომდინარე, მათ შორის ოძრხეც უნდა ვიგულისხმოთ.

ოძრხეში (თანამედროვე აბასთუმანი, რომელიც ამჟამად იმაზე უფრო იაფარქმნილია, ვიდრე რომელიმე ომის შემდეგ), იდგა ციხე, რომელიც თამარის გამეფებამდე დიდი ხნით ადრე იყო აგებული, ხოლო ამავე ციხეში არსებული ტაძრის თავდაპირველი ნაგებობა, სავარაუდოდ, განეკუთვნება წმიდა მეფის ვახტანგ გორგასლის ეპოქას, რამეთუ ქრისტიანი მეფე თავის ოჯახს მთელი ზამთარი ბინას არ მიუჩენდა ისეთ რეზიდენციაში, სადაც სალოცავი მაინც არ იქნებოდა.

ჯერ კიდევ, 1930-იან წლებში, ივანე ჯავახიშვილის ინიციატივით, პროფესორმა ბორის კუფტინმა დაიწყო მტკვარ-არაქსისა და თრიალეთის მიდამოებში არქეოლოგიური კვლევა-ძიება და თავის საჯარო გამოსვლაში შეეხო ოძრხეს ციხეს: „აღსანიშნავია მაღალი კულტურით გამორჩეული ოძრხეს ციხე-ეკლესია, რომელიც ორი ეპოქის გზაგასაყარზე არის აგებული“.¹⁴

დაბოლოს, გავიხსენოთ წმიდა ექვთიმე ღმრთისკაცი, რომელიც მართებულად აღნიშნავდა: „საქართველოს ყოველ დიდ ქალაქში

¹¹ იქვე.

¹² პ. ზაქარაია, საქართველოს ძველი ციხე-სიმაგრეები, თბ., 1988, გვ. 6.

¹³ საქართველოს გეოგრაფია, ნაწ. II, თბ., 2001, გვ. 125.

¹⁴ ბ. კუფტინი, ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში, თბ., 1939, გვ. 34.

სახელოვანი ციხე იდგა, დიდი ციხე საქართველოს გადარჩენისა და სიძლიერის სიმბოლო იყო, ციხეებში კი ტაძრებს აგებდნენ ჩვენი წინაპრები, რათა მეტი სიმტკიცე და ერთიანობა ყოფილიყო მარად, რამაც გაგვაერთიანა კიდევ“.¹⁵

ჩვენდა სასიხარულოდ, როგორც ეს აბასთუმნის წმინდა გიორგის სახელობის მამათა მონასტრის მორჩილმა გვითხრა, თამარის ციხეში მდგარ ტაძარში, რომელიც წმინდა ნინოს სახელს ატარებს, ზოგჯერ წირვაც აღევლინება. ამ ფაქტმა განმძიმებდა სასო იმისა, რომ ღმრთის წყალობითა და წმიდა მეფის თამარის ლოცვით, აღდგება და თავის ძველ დიდებას დაიბრუნებს ოძრხის ციხეცა და ტაძარიც.

და ბოლოს მინდა მაღლობით მოვიხსენიო ჩემი მეგობარი და მასპინძელი აბასთუმანში გიორგი გორელიშვილი, რომელმაც არც დრო დაზოგა და არც ენერგია, ჩემთვის დახმარების გასაწევად.

¹⁵ ე. თაყაიშვილი, არტაანის მხარის ქაჯის ციხე, საქართველოს კალენდარი, ტფ., 1903, გვ. 309.